

<https://doi.org/10.15407/rksu.33.130>
УДК 82–94+81'42(477)

Надія Любовець, кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник, завідувач відділу теорії
та методики біобібліографії Інституту біографічних досліджень,
Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського (Київ, Україна)
E-mail: lyubovets@gmail.com
ORCID: 0000-0002-8811-6627

УКРАЇНСЬКІ МЕМУАРИ НА СТОРІНКАХ ЧАСОПИСУ «ОСНОВА»: АВТОРИ ТА ЖАНРИ

Мета статті: вивчення мемуарного наративу часопису «Основа», його характерних особливостей у джерелознавчому та комунікативному контекстах, кола «героїв» / авторів, жанрів, ролі у формуванні національного історичного дискурсу, української ідентичності. **Методологія** дослідження ґрунтується на застосуванні загальнонаукових методів систематизації та класифікації, принципах історизму, об'єктивності, ретроспективного, порівняльного та дискурс-аналізу (метод дослідження змісту). **Наукова новизна** статті полягає в дослідженні мемуарних текстів часопису «Основа» як культурно-історичного феномена, важливого історико-біографічного джерела української історіографії та інструмента комунікації/автокомунікації в науковому та суспільному середовищі задля утвердження національної ідентичності у складних умовах імперської політики Росії. **Висновки.** Мемуарний наратив, представлений у часопису «Основа», розглянуто як культурно-історичний феномен, який є виявом суспільно-політичної думки та інтелектуальної історії України XIX століття. Його унікальність полягає в поєднанні спогадів та наукової рецепції української історії й культури, а також у свідомому прагненні авторів до самовираження, самореалізації та діалогу з читачем. Мемуарні тексти часопису є частиною сучасної культури, важливим джерелознавчим сегментом української історіографії, ґрунтовним історико-біографічним джерелом та комунікативним ресурсом для трансляції національно

Цитування: Любовець Н. Українські мемуари на сторінках часопису «Основа»: автори та жанри. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2024. № 2 (33). С. 130–142. <https://doi.org/10.15407/rksu.33.130>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

орієнтованих смислів та створення кола власних «героїв». Відзначено, що мемуари, які були надруковані в журналі «Основа», стали важливим складником національного історичного дискурсу та новим етапом у розвитку національної мемуарної традиції. Вони надають можливість актуалізувати історичну роль провідних діячів у боротьбі за національні права українців, показати їхнє значення в консолідації українського суспільства та формуванні національної / соціокультурної ідентичності.

Ключові слова: часопис «Основа», мемуари, жанри, автори/«герої», комунікація, ідентичність.

Актуальність теми дослідження. Підвищений інтерес протягом багатьох століть читацької аудиторії та авторів до мемуарного жанру свідчить про те, що ці твори передають сучасникам соціальний досвід минулого, впливають на розвиток особистості, слугують інструментом суспільного діалогу. Мемуарам властиво демонструвати окремі знакові риси соціокультурного простору своєї доби, що допомагає прояснити та переосмислити явища культури, історії, зрозуміти духовний світ сучасників. Їхнє створення безперечно залежить від соціального контексту, а вони, своєю чергою, значною мірою детермінують суспільне життя. Тому, незалежно від часу створення, мемуари залишаються включеними до системи сучасної / актуальної культури і посідають власне місце в суспільному просторі. Від жанру мемуарів, авторів, інтенцій, читацької аудиторії залежить і їхня значущість, джерелознавчий потенціал як форми фіксації пережитого, що безпосередньо пов'язане із суспільним та культурним життям людей, зі зміною цінностей, моральних, етичних принципів, світогляду тощо. Іншими словами, через призму мемуарів маємо можливість подивитися на світ очима їхніх авторів, відчути специфіку авторського сприйняття часу та простору, подій, зрозуміти їхню картину світу, комунікативні потреби. Доба Українського національного відродження привнесла зміни в український соціум, що знайшло своє вираження в піднесенні інтересу до особистості, у високому рівні індивідуального самоусвідомлення, суб'єктивному сприйнятті великих і малих подій тогочасного життя. А це, своєю чергою, спонукало до написання мемуарів як прояву самопізнання та самоусвідомлення.

Аналіз досліджень і публікацій. Предметом розгляду у вітчизняній історіографії стали окремі аспекти створення та функціонування часопису «Основа». Зокрема, С. Айтов вивчав історіографію та роль часопису в контексті культурно-національного відродження України та східноєвропейських національних ренесансів середини XIX ст. [1; 2]. В. Дудко досліджував часопис як проект петербурзької української громади, визначив хронологію виходу його номерів [5; 6]. Однак мемуарний наратив часопису потребує актуалізації у світлі вивчення еволюції національної мемуарної традиції та комунікативного потенціалу в сучасному науковому та суспільному просторі.

Метою статті є вивчення мемуарного нарративу часопису «Основа», його характерних особливостей у джерелознавчому та комунікативному контекстах, кола «героїв» / авторів, жанрів, ролі у формуванні національного історичного дискурсу, української ідентичності.

Виклад основного матеріалу. Вивчення мемуарної традиції періоду Українського національного відродження як важливого чинника духовного самовираження нації дозволить глибше простежити розвиток громадської думки, суспільного та повсякденного життя, пізнати внутрішній світ, рефлексії, обставини, мотиви вчинків як окремих осіб, так і цілих спільнот. Активізація національної свідомості українців на теренах Російської імперії стала результатом подій 1830-х років, що привели до появи нового покоління українських діячів, яке виступило на суспільну арену на межі 1830—1840-х років. До даної генерації належали Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Тарас Шевченко. Діяльність цих українських інтелектуалів дістала своє продовження в таємному Кирило-Мефодіївському братстві, значення якого перебувало не стільки у площині конкретних справ, скільки в інтелектуальному внеску у формування нової української ідентичності, адже доти всі українські інтелектуальні явища були хоча й своєрідним, але все ж таки відображенням російського інтелектуального життя [4, с. 33].

Цей період був визначальним у багатьох аспектах стосовно подальшого розвитку українського руху за національне і соціальне визволення та вплинув на утвердження української мемуарної традиції, що знайшло своє втілення у зміні соціального статусу авторів (значне розширення кола), жанрових форм та змістового навантаження спогадового нарративу.

Основним майданчиком для публікації мемуарів, своєрідними «місцями пам'яті»¹ стали часописи, серед яких «Основа»² (СПб., 1861—1862 рр.) посідала одне з провідних місць. Журнал позиціонував себе як українське суспільно-політичне і літературно-мистецьке видання. На його шпальтах уперше було започатковано практику публікування українських мемуарних творів у Російській імперії. На той час у Санкт-Петербурзі згуртувалися певні українські сили, представники яких переїхали до столиці з різних причин: з метою здобуття освіти в найкращих навчальних закладах імперії, через службові переміщення, спрямовані на пошук нових кар'єрних можливостей, у зв'язку з неможливістю розгортати широку національно-культурну роботу на Батьківщині.

Однак перебування на чужині породжувало гостре відчуття відчуженості від оточення, змушувало українців по-новому подивитися на Україну

¹ «Місце пам'яті» — термін, запроваджений французьким дослідником П'єром Нора (фр. Pierre Nora) на початку 1980-х років для позначення місць, символічних об'єктів, з якими певна група людей пов'язує свої спогади, цінності і де «пам'ять кристалізується і знаходить свій притулок».

² Повна назва — «Основа — Южно-русский литературно-учёный вестник».

та на самих себе. Їм бракувало свого світу, відчуття рідного дому. У вірші «Думи мої, думи мої...» Тарас Шевченко писав: «За степи та за могили, що на Україні, серце мліло, не хотіло співать на чужині» [17, с. 81] (вірш написаний 1839 р. у Санкт-Петербурзі). Туга за Батьківщиною була каталізатором пробудження й загострення національної пам'яті та «імпульсом до національної самоідентифікації» [3, с. 39]. Закономірним результатом цього прагнення стала ідея створення свого часопису — «товстого журналу», що свідчило про початок нового етапу розвитку національного письменства. Завданням такого видання були актуалізація та легітимізація в період загальноросійського суспільного піднесення української проблематики, захоплення до літературно-публіцистичної праці та українознавчих студій кращих представників освіченого українства.

Часопис об'єднав навколо себе національно свідому частину української інтелігенції, яка раніше гуртувалася на основі ідей Кирило-Мефодіївського товариства та відстоювала право української нації на вільний і всебічний розвиток. Засновниками та основними авторами «Основи» стали Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров, Тарас Шевченко, видавцями — Василь Білозерський (редактор), Олександр Кістяківський (секретар), Михайло Щербак (випусковий редактор), Данило Каменецький (технічний редактор) [6]. Активну участь у створенні журналу брала Ганна Барвінок. До кола постійних дописувачів увійшли Володимир Антонович, Павло Чубинський, Петро Єфіменко, Михайло Максимович, Павло Житецький, Степан Руданський, Олекса Стороженко та інші. Метою видання було визначено в першому випуску: «журнал наш открытый для всякого честного слова о южном нашем крае, во-первых, облегчит для всякого нашего читателя пользование всем, что в настоящее время вырабатывает изящная словестность и наука относительно прошедшей и настоящей жизни южнорусского народа, и, во-вторых, даст возможность заявлять каждую мысль, относящуюся к насущным потребностям всего южного края» [13, с. 2].

У часопису «Основа» друкувалися праці з історії, мовознавства, твори художньої літератури, бібліографії, історичні джерела, спогади, літературна критика і публіцистика, рецензії, епістолярій, вісті з регіонів, подорожні нотатки тощо. Усього було видано 22 номери: за 1861 р. — 12; за 1862 р. — 10 випусків. Усталених розділів часопис не мав, зміст випусків варіювався відповідно до наявного матеріалу. Зокрема, були представлені такі рубрики: «Стихи», «Обзор украинской словесности», «Байки», «Вісті и мелкія статьи», «З народніх уст», «Вісті», «Людська пам'ять про старовину», «Оповідання з народних уст», «Заметки», «Мысли Южнорусса». Частина матеріалів друкувалася російською мовою, частина — українською, відповідно назви рубрик також подавалися обома мовами.

Важливим складником змістового наповнення часопису були мемуарні матеріали. Вперше на його сторінках був надрукований «Дневник

Т.Г. Шевченка» («Основа». 1861. № 5—12; 1862. № 1—8)³. Щоденник Шевченка (він сам найчастіше називає свій твір — «журнал», а ще — «дневник», «памятная книга», «хроника», «верная хроника», «правдивые сказания», «записная тетрадь») став свідченням трансформації цієї жанрової форми мемуарної літератури. Серед мотивів звернення митця до жанру записок можна назвати як необхідність занотовувати свої думки / вірші, різні події, місця та осіб, так і автокомунікацію / комунікацію автора, що мала допомогти гармонізувати внутрішній світ, налагодити діалог із читачам. Тому жанр щоденника Шевченка дещо розмитий і нагадує «трохи подорожній нотатник, трохи альб[ом], а трохи якусь антологію» [14, с. 67].

Можемо говорити, що відбулися зміна та розширення функцій щоденникових записів — вони стали засобом реалізації морально-інтелектуальних запитів особистості, що було відповіддю на історико-культурні чинники та соціальні потреби. Щоденник втрачає інтимність та автокомунікативність як свої основні риси: із записів «для себе» переорієнтовується на оприлюднення, що свідчить про його коекзистенційну спрямованість, адже від самого початку він розрахований на читача, до якого апелює автор, чим визначаються і манера викладу матеріалу, і його зміст. Відобразивши в записах картину свого духовного й морального життя за цілий рік (від 12 червня 1857 р. до 13 липня 1858 р.) та реалізувавши психологічну потребу до самовираження та самореалізації, він поєднав як хроніку поточних подій із природним для поета художнім викладом, так і елементи белетристики.

Значення щоденника Шевченка з точки зору еволюції мемуарного жанру знаходиться, в першу чергу, у площині визнання того, що він став важливим явищем суспільно-політичної думки та інтелектуальної історії ХІХ ст. Протягом усього часу свого існування щоденник Шевченка залишається своєрідним актом комунікації автора з потенційними читачами, кожен з яких шукає і знаходить у записах чи то митця, чи петербурзького франта, чи солдата царської армії, чи невдалого нареченого, чи простого дядька-оповідача. Геніальність поета дозволяє йому «набудувати усі свої маски, може іронічно, майже безтурботно гратися ними, вдаючи навіть, що серед них він сам загубився» [14, с. 87]. Стремління автора до самоствердження, самоактуалізації, пошуку ідентичностей знайшло відгук у тогочасному українському суспільстві, багатому на інтелектуальні й духовні інтереси, громадянські переконання, високий рівень індивідуального самоусвідомлення, рефлексії на події.

³ З огляду на цензурні обмеження містив численні купюри, змінено окремі слова та вирази, багато прізвищ зашифровано. Зараз щоденник Шевченка (автограф) знаходиться в Інституті літератури імені Т.Г. Шевченка, де можна прочитати відскановані тексти. Шрифт, який використовується, — копія з почерку Шевченка. URL: https://taras-shevchenko.com.ua/ua/diary_list/schodennik-shevchenka.htm

З огляду на значущість постаті Тараса Шевченка для українського народу щоденник надрукували 1893 р. у Львові в часопису «Правда» під назвою «Записки або журнал Тараса Григоровича Грушевського-Шевченка» (*Правда*. 1893. Т. 18—19; 1894. Т. 20) в українському перекладі. У вступній статті редколегія пояснює мету перевидання та зміну назви. Щодо останньої, — пояснює тим, що вважають невідповідною назву, за якою записки вийшли в «Основі» і використали слова самого автора, зазначаючи, що «З першого слова він свої щоденні замітки назвав — Записками, — хоча інде іменує і журналом» [8, с. 441]. А метою передруку записок поета названо дві причини, по-перше, тим, що публікація в «Основі» стала бібліографічною рідкістю (особливо в Галичині), по-друге, після смерті поета з'явилося багато дописів про нього, в тому числі і у словникових виданнях, які містили не вивірену інформацію.

Водночас «Журнал» залишається привабливим та актуальним для сучасного читача, оскільки це не просто суха фіксація фактів та подій, а захоплива «експериментальна, "постмодерністська" повість» [14, с. 89]. Записи Тараса Шевченка дають можливість перепрочитати образ Великого Кобзаря, допомагають віднайти живу та неординарну особистість, де поєдналися поет, прозаїк, перекладач, публіцист, живописець, мандрівник тощо. Щоденниковий наратив митця, не обмежений часом та простором, заслуговує на сучасні інтерпретації і є унікальним ресурсом для суспільної комунікації та встановлення міжпоколінневого діалогу.

Серед інших мемуарних публікацій часопису вирізняється новими підходами до мемуарного жанру «Воспоминание о двух малярах» Миколи Костомарова [9]. Автор проводить паралелі між творчими долями двох митців — кріпака Грицька, чий талант не проявився на повну силу, та колишнього кріпака — художника і поета Тараса Шевченка. З обома він був знайомий. За словами Миколи Костомарова, постійні злидні маляра Грицька із часом притупили його творчу натуру, мало що в житті приносило йому радість: перестала зачаровувати краса природи, навіть Біблію кинув читати. «Он хотел исследования, а не восторга; чудесное не пленяло его — он отвращался от него; на первом плане у него стояла мысль это невозможно: а что невозможно — о том и толковать нечего» [9, с. 47]. Єдиний інтерес був пов'язаний з описом селянського життя: «ему скучны казались Пушкин и Жуковский; даже стихи Шевченка не пробудили в нем сочувствия по родственности языка. Только Квиткины повести заняли его, но не по художественности, а по верности изображения крестьянского малороссийского быта, в котором он сам родился и вырос» [9, с. 47—48]. Таким чином, автор акцентує увагу читача на залежності самореалізації від соціального статусу, адже кріпацтво не дало змоги Грицькові розвинути даний йому від Бога талант. Зовсім протилежною видалася доля Тараса Шевченка, завдячуючи чому поет зумів вирватися з кріпацтва: «этот маляр не завяз в цепях,

которые обвивали его при рождении». Це вивело його «из тесной сферы неизвестности для высоких дум, тяжелых страданий и бессмертия» [9, с. 48]. Хоча спочатку долі Грицька й Тараса були схожі між собою. Водночас можемо говорити про реалізацію автокомунікативних потреб Костомарова. Аналізуючи складні долі своїх «героїв», пропускаючи їх через власний досвід, він акцентує увагу на важливості прагнення особистості до подолання зовнішніх обставин життя та самореалізації.

Спогадовий наратив Миколи Костомарова є поєднанням класичних спогадів про інших осіб (у даному випадку — про маляра-кріпака Грицька та Тараса Шевченка), з іншого боку — як історик він досліджує ідейно-естетичну тяглість давньої української поетичної традиції у творчості Кобзаря, намагається з'ясувати сутність поняття «народність», проводить аналіз-порівняння творчості Шевченка та Кольцова. Зокрема, наголошує: «Поэзия Шевченко — законная, милая дочь старой украинской поэзии, организованной в XVI и XVII веке, так как эта последняя была точно также дочерью древней южнорусской поэзии, той далекой от нас поэзии, о которой годательно можем мы судить по произведениям Игорева певца» [9, с. 52].

Таким чином, можемо говорити про поєднання спогадів та наукової рецепції української історії, що було новою тенденцією в еволюції мемуарного жанру. Адже, окрім суто (авто)біографічних відомостей, текст містить більш розлогі роздуми про історію українського народу, його мову. Це, в першу чергу, пов'язане з масштабом особистості автора, усвідомленням власного Я, у нашому випадку — історика, археографа, письменника, публіциста Миколи Костомарова. Його спогади вирізняються широкою ретроспективою, охоплюють значні просторово-часові межі, містять авторську концепцію української історії й мови та систему аргументації, що робить їх цікавими з точки зору його взаємин з Тарасом Шевченком та вивчення інтелектуальної біографії самого автора.

Важливою щодо виявлення нових тенденцій у мемуарній традиції є праця журналіста та театрального критика Миколи Мізка про актора Карпа Соленика [11], що прожив коротке, але насичене життя, більша частина якого була пов'язана з Україною. Задум написати про К. Соленика виник у жовтні 1860 р., коли автор, приїхавши до Харкова, відвідав могилу актора. Під впливом побаченого вирішив написати спогади, які він сприймав своєрідним «поклоном его памяти, в виду его могилы» [11, с. 177]. Серед основних можна виокремити три сюжети оповіді. Перший — про народження, сім'ю, навчання Карпа Соленика. Другий — про його зовнішність. Третій — це характеристика як людини та актора / амплуа. З біографічних відомостей дізнаємося, що він мав шляхетне походження, народився у травні 1811 р. у м. Лепелі⁴ в родині повітового землеміра. У вісімнадцять

⁴ Лепель — Могильовська губ., нині — Вітебська обл., Республіка Білорусь.

років вступив на факультет математичних наук університету м. Вільно⁵ [11, с. 178—179], проте не закінчив його, бо університет було зачинено після поразки повстання 1830—1831 рр. Наступний період життя Карпа Соленика пов'язаний з Харковом (з 1831 р.), де й розпочалася його акторська кар'єра у театральній трупі Штейна⁶. Ще одним біографічним сюжетом, прописаним М. Мізком, був опис одруження Соленика на артистці харківського театру «девице Протасовой», з якою у нього було двоє дітей, «но они жили не долго», і в цьому мандрівний стиль життя обох відіграв не останню роль [11, с. 179]. Окремо автор пише про похорон актора, на який зібралось багато прихильників його таланту: «при погребені теснятся вокруг его гроба целыя толпы, спешатъ дать ему последнее целованіе, льют-ся слезы, слышатся вздохи и грустныя слова прощанія, и все расстаются с этим чужим человеком, как не всегда расстається и братъ с братом, родным по крови!» [11, с. 181]. Це було свідченням великої популярності актора та поваги до його творчості.

Значну увагу автор спогадів приділив опису зовнішності Карпа Соленика, яка для актора була важливим елементом сприйняття його публікою. Відзначив, що той був «очень не высокаго росту, худощав». Обличчя було смагляве, «на лбу и на щеках проходило несколько складок, что делало его старее, чем он был на самомъ деле», очі «блистали умом и живостію», волосся було достатньо «темнаго цвета <...> зачесывалось на затылок», жести були «одушевлены и выразительны», голос «довольно немзыкальный сам по себе, делался пріятным от ума и чувства, которыми был полон» [11, с. 181—183]. Увага до деталей, швидше за все, мала на меті підкреслити привабливий образ актора для всіх, хто знав/не знав його, в десяту річницю смерті.

Найбільше значення має частина тексту, присвячена характеристиці Соленика як особистості та актора. Щодо його характеру М. Мізко пише так: «Прямой, благородный по натуре, гордый, самолюбивый, как сознающій свое достоинство, он был добр и мягкосердечен. Он готов был отдать последній червонец нуждающемуся ближнему. Его честность знаютъ все, кто имел с ним какое-нибудь дело» [11, с. 181]. Згадуючи про акторське амплуа, М. Мізко відзначає, що це був «комическій актер в обширнейшем значеніи этого слова» [11, с. 182]. Особливо автор наголошував на тому, що, незважаючи на велику кількість другорядних ролей, які йому доводилося грати в різних містах (Харків, Одеса, Київ, Полтава, Суми та ін.), він ніколи не був нижчим за свої ролі, а в багатьох випадках «возвышал значеніе ролей» [11, с. 182], роблячи вагомий внесок в їхнє сприйняття та інтерпретацію. Серед кращих його робіт у дописі відзначено ролі в п'єсах українських авторів — Макогоненко («Наталка-Полтавка», І. Котляревський),

⁵ Вільно — одне з найбільших міст Речі Посполитої, нині — м. Вільнюс, Литовська Республіка.

⁶ Штейн Іван (Іоган) Федорович (? — 1837) — театральний антрепренер, режисер.

Чупрун («Москаль-чарівник», І. Котляревський), Шельменко та Стецько («Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик», Г. Квітка-Основ'яненко), Хлестаков та Бобчинський («Ревізор», М. Гоголь), Кочкарьов («Одруження», М. Гоголь) та ін. Як театральний критик М. Мізко акцентував увагу на особливості гри Карпа Соленика, яка вирізняла його серед інших акторів, а саме — таланти Соленика поєднував усі риси національного характеру українця, що дозволяло створити «полный законченный тип истинного Украинца. Резко отличался он от других тем, что личность Украинца, по его игре, выходила не простацкою, вялою и наивною до глупости, а полною внутренней жизни и смысла, хотя иногда и скрывающею свой ум под маской простоты» [11, с. 183]. Якраз за цю особливість М. Мізко називає Соленика «неподражаемым, несравненным, незабвенным <...> как актер украинский» [11, с. 182]. Свою згадку про гру Соленика залишив і Тарас Шевченко. Він побачив його на Іллінському ярмарку в Ромнах у 1845 р. У своєму «Щоденнику» Кобзар писав: «Тоді ж таки я вперше бачив геніального актора Соленика в ролі Чупруна («Москаль-чарівник»). Він видався мені натуральніший і делікатніший за незрівняного Щепкіна»⁷ [15].

Щодо жанру, то М. Мізко називає свій текст спогадами, водночас, як театральний критик, вказує, що це «краткий очерк жизни его, как человека і артиста» [11, с. 178]. Тому можемо говорити, як і у випадку зі спогадами Миколи Костомарова, про синтетичність твору. У ньому поєднано спогади про обставини життя Соленика на тлі загальних роздумів автора про український народний театр та специфіку гри актора. Основне завдання українського театру він убачав в написанні п'єс українською мовою, з народного українського життя, а особливо — «исполнение их артистами, взлелеянными на местной почве, знакомыми с языком и нравами народа и, может быть, даже вышедшими из среды этого народа» [11, с. 183]. Створення українського народного театру, на думку М. Мізко, було б найкращою підмогою до тих цілей, які ставили перед собою засновники «Основи», — це розвиток українознавчих студій та написання літературно-публіцистичних творів національного спрямування.

Серед інших мемуарних творів, надрукованих в «Основі», — спогади художника Лева Жемчужникова про Тараса Шевченка [7], громадсько-політичного діяча Миколи Макарова про історика, етнографа Миколу Маркевича [10], автобіографія етнографа, фольклориста, письменника, педагога Матвія Номиса⁸ [12] та ін. Зокрема, М. Макаров написав свої спогади, продовжуючи традицію поєднання класичних спогадів з аналізом наукової діяльності на тлі епохи. Згадуючи Миколу Маркевича, він пише «несколько страниц воспоминаний о нем как о писателе и человеке», життєвий шлях

⁷ Запис від 20 липня 1857 р.

⁸ Симонов Матвій Терентійович (псевд. Белокопытенко В.П., Матвій Номис, Номис М.; 1823—1900) — фольклорист, письменник, педагог.

якого припав на важкі часи так званих «лишних людей»⁹ [10, с. 293], які змогли зберегти для наступних поколінь «ідеал лучшего строя в жизни» [10, с. 297]. «Отрывки из автобіографії Василя Петровича Белокопытенка» за жанром тяжіють до художніх нарисів, в яких образно змальовано характерні риси «старої школи»¹⁰, а саме — прибуття школярів в училища, школярські сновидіння про жорстокі фізичні покарання учнів, складання іспитів, крадіжки тощо. Кожна з мемуарних публікацій надала широкому читацькому загалові нову інформацію про обставини як особистого життя українських діячів, що доклали чимало зусиль на ниві культурно-національного відродження України, так і атмосфери епохи, на тлі якої відбувались усі згадані події.

Наукова новизна статті полягає в дослідженні мемуарних текстів часопису «Основа» як культурно-історичного феномена, важливого історико-біографічного джерела української історіографії та інструмента комунікації / автокомунікації в науковому та суспільному середовищі задля утвердження національної ідентичності у складних умовах імперської політики Росії.

Висновки. Вивчення вітчизняної мемуарної традиції доби Українського національного відродження як важливого чинника духовного самовиявлення нації дозволяє глибше простежити розвиток громадської думки, її рефлексії на політичні події, зміни в суспільному та повсякденному житті, пізнати внутрішній світ людини. Одним зі знакових майданчиків для друку українських мемуарів став часопис «Основа», який заклав фундамент громадської та культурно-освітньої програми модерного українства. Інтерес редколегії до спогадового жанру був спричинений бажанням ознайомити широку аудиторію з кращими представниками української історії, культури та історичними подіями шляхом налагодження діалогу між автором мемуарів та читачем. Адже виклад свого життєвого шляху або життя історичної постаті, з якою автор був знайомий, визначення свого місця і ролі в окремих історичних подіях, оприлюднення внутрішнього досвіду та співвідношення з внутрішнім світом героїв спогадів дають можливість читачеві визначити природу вчинків, мотивацію дій та рішень автора / «героя» та його оточення. Написані, як правило, в цікавій публіцистичній або художній формі мемуари ставали найбільш затребуваними текстами часопису та важливим інструментом впливу на українське суспільство в контексті формування національної / соціокультурної ідентичності як поза межами України, так і на її теренах. Надруковані на сторінках часопису «Основа» мемуари стали невід'ємною частиною національного історичного дискурсу, засобом впливу на суспільство задля формування національно орієнтованих смислів та створення кола власних «героїв».

⁹ «Зайва людина» — людина, відчужена від свого соціального середовища, що не могла протистояти владі й реалізувати свої ідеї, таланти.

¹⁰ Йдеться про освіту кінця 50-х — початку 60-х років XIX ст.

Найбільш репрезентативними з точки зору розвитку національної мемуарної традиції, на нашу думку, є «Журнал» Тараса Шевченка, спогади «Два маляра» Миколи Костомарова, спомини Миколи Макарова про Миколу Маркевича та Миколи Мізку про Карпа Соленика, автобіографічний нарис Матвія Номиса. Адже ці наративи вирізняються поєднанням спогадів та наукової рецепції української історії та культури, свідомим прагненням авторів до самовираження, самореалізації та діалогу з читачем, отож і стали явищем суспільно-політичної думки та інтелектуальної історії України XIX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Айтов С.Ш. Журнал «Основа» (1861—1862) і культурно-національне відродження України у контексті східноєвропейських національних ренесансів середини XIX ст. // Грані. 2000. № 2. С. 21—25.
2. Айтов С.Ш. Українська історіографія та журнал «Основа» як культурна система // Південний архів : збірник наукових праць: Історичні науки. Херсон, 1999. Вип. 2. С. 165—174.
3. Барабаш Ю. «Коли забуду тебе, Єрусалиме...»: Гоголь і Шевченко : Порівняльно-типологічні студії. Харків : Акта, 2001. 373, [2] с.
4. Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX—XX ст. Київ : Генеза, 1996. 360 с.
5. Дудко В. Оголошення про вихід у світ чисел журналу «Основа» // Відкритий архів. Київ, 2004. Т. 1. С. 596—597.
6. Дудко В. Хронологія видання журналу «Основа» // Український археографічний щорічник. Київ, 2013. Вип. 18. Том 21. С. 272—295.
7. Жемчужников Л.М. Воспоминание о Шевченке : его смерть и погребение // Основа. 1861. Март. С. 1—21.
8. Записки або журнал Тараса Григоровича Грушевського-Шевченка // Правда. 1893. Т. 18. Вип. 54. С. 440—447.
9. Костомаров Н.И. Воспоминание о двух малярах // Основа. 1861. Апрель. С. 44—56.
10. Макаров Н.Я. Воспоминание о Н.А. Маркевиче // Основа. 1861. Январь. С. 293—297.
11. Мизко Н.Д. Воспоминание о Соленике // Основа. 1861. Февраль. С. 176—184.
12. Номис М.Т. Отрывки из автобиографии Василия Петровича Белокопытенка // Основа. 1861. Март. С. 50—77; Май. С. 25—45; Июнь. С. 1—8; Июль. С. 34—43.
13. Объявление о выходе «Основы» // Основа. Январь. 1861. С. 2.
14. Рубчак Б. Живописаний Шевченко («Журнал» як текст) // Світи Тараса Шевченка : Збірник статей до 175-річчя з дня народження поета / ЗНТШ: Філологічна секція. Т. 214. Нью Йорк, 1991. С. 65—90.
15. Шевченко Т. Журнал // Енциклопедія життя і творчості. URL : <https://www.t-shevchenko.name/uk/Journal/1857-07/20.html> (дата звернення 10.01.2024 р.).
16. Шевченко Т. Кобзар. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2013. 335 с.

Отримано 2 березня 2023 р.

REFERENCES

1. Aitov S.Sh. Zhurnal "Osnova" (1861—1862) i kulturno-natsionalne vidrodzhennia Ukrainy u konteksti skhidnoevropeyskykh natsionalnykh renesansiv seredyny XIX st. ["Osnova" magazine (1861—1862) and the cultural and national renewal of Ukraine in the context of the Eastern European national renaissance in the middle of the 19th century.]. *Hrani*. 2000. No. 2, pp. 21—25. [In Ukrainian].
2. Aitov S.Sh. Ukrainska istoriografia ta zhurnal "Osnova" yak kulturna systema [Ukrainian historiography and "Osnova" magazine as a cultural system]. *Pivdenniy arkhiv* [Southern archive]. Kherson, 1999. Iss. 2, pp. 165—174. [In Ukrainian].
3. Barabas Yu. "Koly zabudu tebe, Yerusalyme...": Hohol i Shevchenko: Porivnialno-typolohichni studii ["When I forget you, Jerusalem...": Hohol and Shevchenko: Comparative and typological studies]. Kharkiv, 2001. 373, [2] p. [In Ukrainian].
4. Hrytsak Ya. Narysy istorii Ukrainy: formuvannia modernoi ukrainskoi natsii XIX—XX st. [Essays on the history of Ukraine: the formation of the modern Ukrainian nation of the 19th - 20th centuries]. Kyiv, 1996. 360 p. [In Ukrainian].
5. Dudko V. Oholoshennia pro vykhid u svit chysel zhurnalu "Osnova" [Announcement of the publication of issues of the magazine "Osnova"]. *Vidkrytyi arkhiv* [Open archive]. Kyiv, 2004. Vol. 1, pp. 596—597. [In Ukrainian].
6. Dudko V. Khronolohiia vydannia zhurnalu "Osnova" [Chronology of publication of the magazine "Osnova"]. *Ukrainskyi arkhoeorafichnyi shchorichnyk* [Ukrainian archeographic year book]. Kyiv, 2013. Iss. 18, vol. 21, pp. 272—295. [In Ukrainian].
7. Zhemchuzhnikov L.M. Vospominanie o Shevchenke; ego smert i pogrebenie [Memories of Shevchenko : his death and burial]. *Osnova*. 1861. March. Pp. 1—21. [In Russian].
8. Zapysky abo zhurnal Tarasa Hryhorovycha Hrushevskoho-Shevchenka [Notes or journal of Taras Hryhorovych Hrushevskyy-Shevchenko]. *Pravda*. 1893. Vol. 18, iss. 54, pp. 440—447. [In Ukrainian].
9. Kostomarov N.Y. Vospominanie o dvukh maliarakh [Memories of two painters]. *Osnova*. 1861. April. Pp. 44—56. [In Russian].
10. Makarov N.Ya. Vospominanie o N.A. Markeviche [Remembrance of N.A. Markevich]. *Osnova*. 1861. January. Pp. 293—297. [In Russian].
11. Myzko N.D. Vospominanie o Solenike [Memories of Solenik]. *Osnova*. 1861. February. Pp. 176—184. [In Russian].
12. Nomys M.T. Otryvki iz avtobiografii Vasiliia Petrovicha Belokopytenka [Excerpts from the autobiography of Vasily Petrovich Belokopytenka]. *Osnova*. 1861. March. Pp. 50—77; May. Pp. 25—45; June. Pp. 1—8; July. Pp. 34—43. [In Russian].
13. Obiavlenie o vykhode "Osnovy" [Announcement of the release of "Osnova"]. *Osnova*. 1861. January. P. 2. [In Russian].
14. Rubchak B. Zhyvopysanyi Shevchenko ("Zhurnal" yak tekst) [Painted Shevchenko ("Journal" as a text)]. *Svity Tarasa Shevchenka: Zbirnyk statei do 175-richchia z dnia narodzhennia poeta* [Worlds of Taras Shevchenko: A collection of articles for the 175th anniversary of the poet's birth]. Vol. 214. New York, 1991. Pp. 65—90. [In Ukrainian].
15. Shevchenko T. Zhurnal [Journal]. *Entsyklopediia zhyttia i tvorchosti*. Retrieved from: <https://www.t-shevchenko.name/uk/Journal/1857-07/20.html> (accessed on January 10, 2024). [In Ukrainian].
16. Shevchenko T. Kobzar [Kobzar]. Kyiv, 2013. 335 p. [In Ukrainian].

Received on March 2, 2023

Nadiya Liubovets

V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

E-mail: lyubovets@gmail.com

ORCID: 0000-0002-8811-6627

UKRAINIAN MEMOIRS IN THE OSNOVA MAGAZINE: AUTHORS AND GENRES

The purpose of the article is to study the memoir narrative of the Osnova magazine, its characteristic features in the source and communication contexts, the circle of "heroes" / authors, genres, and its role in shaping the national historical discourse and Ukrainian identity. **The research methodology** is based on the application of general scientific methods of systematization and classification, the principles of historicism, objectivity, retrospective, comparative and discourse analysis (content analysis method). **The scientific novelty** of the article lies in the study of the memoir texts of the Osnova magazine as a cultural and historical phenomenon, an important historical and biographical source of Ukrainian historiography and a tool of communication / autocommunication in the scientific and public environment for the establishment of national identity in the difficult conditions of Russia's imperial policy. **Conclusions.** The memoir narrative presented in the Osnova magazine is considered as a cultural and historical phenomenon that is a manifestation of the socio-political thought and intellectual history of Ukraine in the 19th century. Its uniqueness lies in the combination of memories and scientific reception of Ukrainian history and culture, as well as in the authors' conscious desire for self-expression, self-realization, and dialogue with the reader. The memoir texts of the journal are part of contemporary culture, an important source segment of Ukrainian historiography, a thorough historical and biographical source and a communicative resource for the transmission of nationally oriented meanings and the creation of a circle of their own "heroes". It is noted that the memoirs published in the Osnova magazine have become an important component of the national historical discourse and a new stage in the development of the national memoir tradition. They provide an opportunity to actualize the historical role of leading figures in the struggle for the national rights of Ukrainians, to show the importance of history and historical science in the consolidation of Ukrainian society and the formation of national/socio-cultural identity.

Key words: Osnova magazine, memoirs, genres, authors / "heroes", communication, identity.